УДК 811.512.145

И.С. Насипов

АЛМАС ГАЛИМҖАН УЛЫ ШӘЙХУЛОВ – ЧАГЫШТЫРМА-ТАРИХИ ТЕЛ БЕЛЕМЕНЕҢ КҮРЕНЕКЛЕ ВӘКИЛЕ
(галимнең тууына 80 ел тулу уңаеннан)

В статье рассказывается о научно-педагогической деятельности профессора А.Г. Шайхулова – видного представителя сравнительно-исторического языкознания. В материалах он представлен как ученый, работавший в разных направлениях лингвистики: его публикации охватывают такие области как ономастика, семасиология, диалектология, лексикография, алтаистика, лингвистическая контактология и др. Он развил и практически обосновал на новом материале гипотезу Волго-Камского языкового союза Б.А. Серебренникова, был сторонником теории алтайского языкового родства Дж.Г. Киекбаева, развил теорию тюркских односложных корневых основ А.Т. Кайдарова и применил ее для анализа материалов кыпчакских языков Урало-Поволжья в алтайском языковом контексте, применил в синопсисе и таксономии лексических единиц кыпчакских языков Урало-Поволжья идеографические принципы Р. Халлинга и В. Вартбурга и др. Ученый внес большой вклад в составление общетюркских, региональных научных и учебных словарей, в изучение татарских народных говоров, в разработку проблем языковых контактов тюркских и финно-угорских народов, в подготовку молодых научно-педагогических и учительских кадров.

Ключевые слова: А.Г. Шайхулов, сравнительно-историческое языкознание, тюркология, ономастика, диалектология, лексикография, алтаистика, урало-алтаистика.

This article is devoted to the scientific and educational practices of Almas Shaikhulov, a prominent figure in comparative linguistics. The author describes him as a person working in different linguistic fields: onomastics, semantics, dialectology, lexicography, Altaistics, linguistic contactology, etc. A. Shaikhulov developed B. Serebrennikov's hypothesis for Volga-Kama regional association of languages and proved it, using new data. He also supported D. Kiekbaev's theory of Altai linguistic affinity, developed the theory of Turkic monosyllabic root stems introduced by A. Kaidarov and used it to analyze Kypchak languages of the Ural-Volga region in the Altai linguistic context. A. Shaikhulov applied the ideographic principles of R. Halling and W. Wartburg to the synopsis and taxonomy of lexical units of the Kypchak languages of the Ural-Volga region. He made a great contribution to the compilation of common Turkic, regional scientific and educational dictionaries, to the study of Tatar folk dialects, to the development of problems of linguistic contacts between Turkic and Finno-Ugric peoples, and to the training of young scientific, academic and teaching staff.

Keywords: A.G. Shaikhulov, comparative linguistics, Turkology, onomastics, dialectology, lexicography, Altaistics, Ural-Altaic studies.

Алмас Галимҗан улы Шәйхулов – филология фәннәре докторы, танылган тюрколог, хәзерге тел белемендә алтаистика һәм тел багланышлары өлкәсендәге проблемаларны аеруча актив тикшерүче, татар төбәк диалектологиясе һәм лексикографиясенең күренекле вәкиле. Галимнең фәнни эшчәнлеге Урал-Идел буе халыклары телләренең чагыштырма-тарихи лексикасына, ономастикага, этимологиягә багышланган. Тел белеме өлкәсендәге тикшерену юнәлешләрен билгеләүгә һәм хезмәтләренең тематикасын ачыклауга шактый вакыт кирәк булыр иде. Әмма, безнең карашка, галимнең фәнни эшчәнлегенең иң мөһим юнәлешләреннән берсе – чагыштырма-тарихи тел белеме, чөнки чагыштырма-тарихи метод аның барлык фәнни хезмәтләренең нигезендә ята [3: 1345]. Боларның барысына да ул Башкорт дәүләт университетында укыту чорында ирешә.

А.Г. Шәйхулов 1945 елның 21 октябрендә БАССРның Туймазы районы Туймазы эшчеләр поселогында туа. 1963 елда Туймазының 1 нче урта мәктәбен тәмамлый. Хезмәт эшчәнлеген Туймазы геофизприборлар һәм аппаратура заводында эшче-электрослесарь булып башлый. Булачак галимнең педагогик эшчәнлеге Туймазы районының Түбән Бишенде сигезьеллык мәктәбендә башлана: биредә ул 1964–1965 елларда рус теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли. 1970 елда Башкорт дәүләт университетының филология факультеты татар-рус бүлеген «Филолог. Татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты укытучысы» белгечлеге буенча уңышлы тәмамлый. Югары уку йортының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы тарафыннан, яхшы укуын һәм фәнни-педагогик эшчәнлеккә зур сәләтләрен исәпкә алып, аспирантурага тәкъдим ителә. Әмма педагогик эшчәнлеген гомуми белем бирү мәктәбендә дәвам итә: ике ел Туймазы шәһәренең 7 нче мәктәбендә рус теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли.

1972–1975 елларда Мәскәү шәһәрендә махсус юллама буенча СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институтына аспирантурага укырга кергәч, төрки һәм монгол телләре секторында «Төрки телләр» белгечлеге буенча фәнни-тикшерену эшчәнлеге нигезләрен өйрәнә. Уку вакытында ул илебезнең әйдәп баручы галимнәре белән тыгыз аралаша. Аның тормышында СССР ФА академигы, гомуми һәм чагыштырма-тарихи тел белеме, урал-алтаистика һәм һинд-европеистика проблемалары буенча белгеч Б.А. Серебренников; Казахстан ССР ФА академигы, алтаист, тюрколог, этнолингвист А.Т. Кайдаров; Россия Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы, тюрколог, монгол телләре белгече Э.Р. Тенишев; Казахстан Республикасы Милли академиясе академигы, тюрколог, СССР халыклары телләре буенча белгеч К.М. Мусаев; профессор, лингвист, этимолог И.Г. Добродомов һ. б. пәйда була, һәм соңрак бу гыйльми даирә киңәйгәннән киңәя бара.

1975 елда А.Г. Шәйхулов, аспирантураны уңышлы тәмамлап һәм яклауга диссертациясен тапшырып, Уфага кайта һәм Башкорт дәүләт университетында татар теле һәм әдәбияты кафедрасында эшли

башлый. Биредә ул югары уку йорты укытучысы буларак карьера үсешенең барлык баскычларын үтә: ассистент, өлкән укытучы, доцент, профессор. 2009 елдан – татар филологиясе һәм мәдәнияте кафедрасы мөдире, ә 2022 елдан – университетның баш фәнни хезмәткәре. Бу уку йортында ул гомеренең ахырына кадәр актив фәнни-педагогик эшчәнлеген дәвам итә.

Беренче фәнни эзләнүләрен А.Г. Шәйхулов ономастика өлкәсендә башлый. 1978 елда ул СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институты каршында «Төрки чыгышлы татар һәм башкорт шәхси исемнәре» («Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения») темасына филология фәннәре кандидаты гыйльми дәрәҗәсенә диссертацияне уңышлы яклый. Бу хезмәттә яшь галим тарафыннан семантикада гомуми һәм аермалы сыйфатларны реконструкцияләү һәм ачыклау, мотивацияләү, Урал буе төрки халыклары антропонимиконында борынгы төрки чыгышлы шәхси исемнәрне номинацияләү методологик аспектлары эшләнгән. Әлеге хезмәттә Урал-Идел буендагы төрки телле этносларның генетик яктан бердәм ономастик системасы чыганаклары булуы турындагы фикер әйтелә.

Соңыннан аның ономастика өлкәсендәге тикшеренүләре нәтиҗәләре «Төрки чыгышлы татар һәм башкорт шәхси исемнәре» («Татарские и башкирские личные имена тюркского происхождения» (Уфа, БашДУ нәшрияты, 1983) һәм «РСФСР халыкларының шәхси исемнәре белешмәлеге» («Справочник личных имен народов РСФСР» (Мәскәү, «Русский язык» нәшрияты, 1970), «Урал-Идел буеның кыскача топонимик сүзлеге» («Краткий топонимический словарь Урало-Поволжья») (Уфа, БашДУ нәшрияты, 2005) һ. б. урын ала [6, 143]. Соңрак ул башкорт лингвисты З.М. Раемгуҗина белән берлектә төзелгән «Башкорт һәм татар исемнәре» сүзлеген бастыра [8]. Ул Башкортстан Республикасының төбәк ономастиконы материалларын җыюга, системалаштыруга һәм өйрәнүгә зур өлеш кертә, аларның нәтиҗәләре галимнең күпсанлы гыйльми хезмәтләрендә файдаланыла.

Галимнең Урал-Идел буе кыпчак телләрендә бер иҗекле тамыр нигезләрен этимологизацияләү өлкәсендәге күпьеллык тикшеренүләре 2001 елда Россия Фәннәр академиясенең Тел белеме институты каршында «Урал-Идел буе кыпчак телләрендә бер иҗекле тамыр нигезләрнең структурасы һәм идеографик парадигматикасы ареаль, төркиара һәм гомумтөрки лексика континуумында («Табигать (тере һәм тере булмаган)» когнитив сферасының синопсисы һәм таксономиясе)» («Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики (синопсис и таксономия когнитивной сферы «Природа (неживая и живая)» темасына филология фәннәре докторы гыйльми дәрәҗәсенә диссертациясен уңышлы яклау өчен нигез булды. Диссертациянең фәнни консультанты РФА мөхбир әгъзасы Э.Р. Тенишев була. Диссертациясендә ул

Урал-Идел буеның кыпчак (башкорт һәм татар) телләре материалы нигезендә Казах ССР ФА академигы А.Т. Кайдаровның казах телендә бер иҗекле тамырлар һәм нигезләр структурасының үзенчәлекләре турындагы тәгълиматын гомумтөрки яссылыкта үстерә [1].

Алга таба үткәрелгән тикшеренүләр нәтиҗәләре аның «Урал-Идел буе кыпчак телләренең лексик системасында бер иҗекле тамырларның һәм нигезләрнең идеографик парадигматикасы (синхрон һәм диахрон характеристика тәҗрибәсе)» («Идеографическая парадигматика односложных корней и основ в лексической системе кыпчакских языков Урало-Поволжья (опыт синхронической и диахронической характеристики)») (Уфа, БашДУ нәшрияты, 1999), «Урал-Идел буе кыпчак телләренең тамыр нигезләре ареаль лексика континуумында һәм аларның гомумтөрки фондтагы структур-идеографик парадигматикасы (тезаурус тибындагы лексик-семантик сүзлекнең синопсисы һәм таксономиясе тәҗрибәсе)» («Корневые основы кыпчакских языков Урало-Поволжья в континууме ареальной лексики и их структурно-идеографическая парадигматика на общетюркском фоне (опыт синопсиса и таксономии лексико-семантического словаря тезаурусного типа)») (Уфа, БашДУ нәшрияты, 1999), «Урал-Идел буе кыпчак телләрендә бер иҗекле тамыр нигезләр (синхрон һәм диахрон характеристика) («Односложные корневые основы в кыпчакских языках Урало-Поволжья (опыт синхронической и диахронической характеристики)») (Уфа, «Көнчыгыш университеты» нәшрияты, 2000), «Ареаль, төркиара һәм гомумтөрки лексика континуумында Урал-Идел буе кыпчак телләренең бер тамырлы нигезләре» («Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики») (Уфа, БашДУ нәшрияты, 2000), «Алтай телләре гомумилеге контекстында Урал-Идел буе төрки телләре (лексик-семантик и идеографик сүзлек тәҗрибәсе» («Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря)») (Уфа, «Көнчыгыш университеты» нәшрияты, 2004) һ. б. хезмәтләре нигезенә салына.

«Санап үтелгән хезмәтләрдә мәгънә кыры кысаларында иң борынгы сүзьясалыш парадигмаларының берсенең идеографик (төшенчә) өлкәләрен ачыклау юлы белән (СТ һәм ТС, СТС һәм ТСТ, ТСТТ тибындагы бер иҗекле структуралар һәм аларның вариатив дериватлары нинди булуы) Урал-Идел буе кыпчак телләренең үзара лексик бәйләнешләре барлыкка килүе характерлана» [5, 144]. Әлеге хезмәтләр танылган тюркологлар тарафыннан югары бәяләнде. РФА мөхбир әгъзасы, РТФА академигы Э.Р. Тенишев билгеләп үткәнчә, «А.Г. Шәйхулов Урал-Идел буе кыпчак телләрендә бер иҗекле тамыр нигезләрнең шактый тулы хәзерге заман семантик-идеографик парадигматикасын төзегән. Билгеле бер мәгънәдә, А.Г. Шәйхуловның гаять зур фактологик материалда төзегән “Табигать (тере һәм тере бул-

маган)” когнитив сферасының синопсисы һәм таксономиясе гомуми һәм төркиара лексика континуумында теоретик постулатларны аңлауга якын килгән барлык тюркологлар (шулай ук, алтаистлар) өчен нигез булып тора...» [9].

А.Г. Шәйхулов – Башкортстан Республикасында төрки-татар гомумтөрки, төбәк фәнни һәм укыту лексикографиясен үстерүгә зур өлеш керткән күренекле галим. Лексикография өлкәсендәге эшчәнлеген ул уникаль югары уку йорты фәнни-тикшеренү лабораториясе булдырудан башлады. Мондый фикер аның башына студент елларында ук килгән – ул татар һәм башкорт телләренең апеллятив һәм ономастик берәмлекләре картотекасын төзи башлый. Мәскәүдә аспирантурада укыган вакытта ук аны төзү принципларын эшли, ә соңыннан камилләштерә. Соңрак, университетта эшләгәндә, немец галимнәре Р. Халлинг һәм В. Вартбург тәкъдим иткән идеографик принципларга нигезләнеп, картотекадагы лексик берәмлекләрне тәртипкә китерә, бу синопсик төркемнәрне аларны системалаштыруда камилләштерә, дүрт зур лексик-семантик төркемгә – Галәм, Кеше, Җәмгыять һәм Танып белү – анализ ясауны тәкъдим итә. 1987 елда ул Башкорт дәүләт университетында лаборатория өчен кабинет ала, һәм соңгы вакытка кадәр ул «Идел-Кама-Урал этнолингвистик төбәгендә төрки, монгол, фин-угор һәм һинд-Европа (славян) халыкларының рухи мәдәнияте» вузара фәнни-тикшеренү (укыту) лабораториясе исемен йөртә [3: 1345]. Лаборатория картотекаларында 1,5 млн лексик берәмлек тупланган була. Ул үзенең барлык басмаларында да шушы бай коллекциягә таянып эш итә. Бу материалларның бер өлеше аның шәкертләренең диссертацияләре һәм күпсанлы фәнни хезмәтләре нигезенә салынган [4: 75].

1991 елда А.Г. Шәйхулов Төрек Республикасы Мәгариф министрлыгы чакыруы буенча бер елга якын Төркиядә фәнни командировкада була. Биредә ул төрки телләрнең күптелле сүзлеген төзүдә катнаша, татар һәм башкорт телләренең лексикасына һәм кыскача грамматикасына багышланган бүлекләр авторы була. Сүзлек 2007 елда Әнкарада төрек телендә ике томда «Төрки телләр чагыштырма сүзлеге: этимологик белешмәлек» исеме белән басылып чыга [10]. Сүзлек төзү эше Әнкарадагы Милли китапханә базасында СССР һәм чит илләрнең бер төркем танылган тюркологлары тарафыннан башкарылган. Сүзлек төзүче галимнәр коллективы белән Төркиянең әйдәп баручы тел белгечләреннән берсе – профессор Әхмәт Бижан Эрджиласун җитәкчелек итә [4: 75].

2005 елда Уфада А.Г. Шәйхулов җитәкчелегендәге авторлар коллективы «Татар теле диалектларыныың идеографик сүзлегенә материаллар» («Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка») хезмәтен бастырып чыгара. Бу басма күп томлы, һәр том берничә өлештән торачак, дип уйланыла. Ләкин хезмәтнең беренче томының ике өлеше генә дөнья күрә [2]. Бу китапларда татар теленең урта һәм көнбатыш диалектларының идеографик принципка

нигезләнгән материаллары тупланган. Авторлар «Татар теленең диалектологик сүзлекләре»н (Казан, 1969; Казан, 1993; автор-төзүчеләр: Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова, З.Р. Садыйкова, Г.К. Якупова һәм Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова) иҗади кулланганнар. Әмма басмага шулай ук фәнни-тикшеренү (укыту) лабораториясенең бай картотекасыннан җирле татар халык сөйләшләре буенча бик күп яңа лексик материаллар да кергән. Бу сүзлекләрне төзүгә аспирант Л.Ү. Бикмаева зур өлеш кертә [4: 75–76].

2012–2013 елларда А.Г. Шәйхулов Казахстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы, Казахстан Республикасы төрки академиясе проектында катнаша. Аның кысаларында ике монографик тикшеренү үткәрелә: «Бер иҗекле тамыр нигезләренең сүзлек-тезаурус тәҗрибәсе» (Астана, Төрки академия, 2012) һәм «Урал-Идел буе һәм Казахстан төрки телләрендә бер иҗекле тамыр нигезләренең структурасы һәм идеографик парадигматикасы» (Астана, Төрки академия, 2013). Фәлсәфә фәннәре докторы, профессор А.Р. Абдуллин әлеге хезмәткә рецензиясендә «...бу хезмәттә барлык кирәкле анализлар һәм төрки телләрнең идеографик сүзлеген төзү омтылышы ясалган», дип билгеләп үтә [4: 76–77].

Бу мөһим фәнни проектны гамәлгә ашыру Казахстан университетлары белән нәтиҗәле хезмәттәшлекне үстерергә ярдәм итә. А.Г. Шәйхулов «Алтаистика и тюркология» (Казахстан) фәнни журналының редколлегия әгъзасы була. Россия белән Казахстанның фәнни-педагогик хезмәттәшлеген үстерүгә керткән өлеше өчен ул Казахстан Республикасы Мәдәният һәм мәгълүмат министрлыгының «Казах телен үстергән өчен» күкрәк билгесенә лаек була, «Казахстан Республикасы фәнен үстерүдәге казанышлары өчен» күкрәк билгесе белән бүләкләнә һәм Евразия милли университеты каршындагы тюркология һәм Л.Н. Гумилёв исемендәге Алтаистика халыкара фәнни-тикшеренү үзәге Президиумының мактаулы әгъзасы итеп сайлана [6: 145]. Шуны да әйтергә кирәк: галим совет һәм советтан соңгы чорда СССРның союздаш һәм автономияле республикаларының, киләчәктә – бәйсез дәүләтләрнең һәм Россия Федерациясе милли республикаларының күп кенә әйдәп баручы тюркология үзәкләре белән тыгыз хезмәттәшлек итә. Ул төрле дәрәҗәдәге фәнни конференцияләрдә даими катнаша. Аны илебез һәм чит ил лингвистик үзәкләре оештырган күп кенә әһәмиятле фәнни симпозиумнар һәм форумнарның оештыру комитетларына кертәләр. Галимнең пленар докладлары һәрвакыт фәнни җәмәгатьчелекнең игътибарын җәлеп итә, киң фикер алышу һәм бәхәсләр предметына әверелә.

Галим татар теле диалектларының җирле территориаль халык сөйләшләре материалларын җыюга һәм фәнни эшкәртүгә зур игътибар бирә. Ул ел саен диярлек университетның татар-рус бүлеге студентлары белән Башкортстан Республикасы районнарына, чиктәш төбәкләргә һәм өлкәләргә диалектологик экспедицияләргә чыга. Соңыннан бу материаллар лаборатория әгъзалары булган студентлар катнашында

картотека базасына кертелә, студентлар һәм аспирантланың фәнни тикшеренүләрендә кулланыла. Галимнең һәр хезмәтендә лабораториядәге диалекталь лексик материалның өлеше шактый.

А.Г. Шәйхулов тел белемендә яңа юнәлешкә – лингвистик контактологиягә нигез салучыларның берсе. Ул академик Б.А. Серебренниковның Идел-Камада төрки (башкорт, татар, чуваш) һәм фин-угор (мари, удмурт) халыкларының тел берлеге булуы турындагы гипотезасын тулысынча хуплый. Ул гына да түгел, бу гипотезаны теоретик яктан үстерә һәм гаять зур практик материалда нигезли, «Идел-Кама-Урал тел берлеге», «Идел-Кама-Урал этнолингвистик регионы» һ. б. терминнарны фәнни әйләнешкә кертә. Телләр берлеге территориясен Иделдән Уралга кадәр киңәйтә, телләр берлегенә мордва телләрен дә кертә. Галим танылган башкорт лингвисты Дж.Г. Киекбаевның алтай телләренең туганлыгы турындагы теориясен төбәк тел бәйләнешләре, төрки һәм фин-угор халыкларының этномәдәни бәйләнешләре һәм үзара йогынтысы материалында алтай һәм урал телләренең туганлыгына кадәр тирәнәйтә. Аның бер иҗекле тамыр нигезләренә таянган этимологик тикшеренү нәтиҗәләре башкорт, татар, чуваш, мари, удмурт һәм мордва этимологияләре казанышларына җирлек әзерли. Тел бәйләнешләре һәм телләр туганлыгы турындагы төп идеяләрендә ул М.З. Зәкиев, Л.Ш. Арсланов, Р.Г. Әхмәтҗанов, М.А. Зәйнуллин, Т.М. Гарипов, Н.И. Егоров, И.Г. Добродомов, Н.И. Исәнбаев, И.В. Тараканов, В.К. Кельмаков Р.Ш. Насыйбуллин, В.И. Рассадин һ. б. күренекле телчеләрнең хуплавын таба.

Профессор А.Г. Шәйхуловның фәнни кызыксынуларының һәм казанышлары киңлегенә күзәтү ясау өчен «Урало-Поволжье: языковой союз» хезмәтенә игътибар бирү дә җитә. Бу монография аның бөтен гыйльми эшчәнлеген чагылдыра һәм бу чор фәнни тикшеренүләренең үзенә күрә йомгагы итеп тә карала ала [6].

А.Г. Шәйхулов төрек телен һәм аның диалектларын камил белә. «Ислам нигезләре» («Основы Ислама») (Истанбул, 1993) һәм «Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормыш юлы (С.А.С.)» («Жизненный путь Пророка Мухаммеда (С.А.С.)») (Казан, 2000) басмаларын төрекчәдән татарчага тәрҗемә итүче, «Төрек теле белән дусларча очрашулар» («Дружеские встречи с турецким языком») (Уфа, «Көнчыгыш университеты» нәшрияты, 1997) һәм «Төрек-татар-башкорт-рус сүзлекчәсе» («Турецко-татарско-башкирско-русский разговорник» (Уфа, «Гилем» нәшрияты, 2014) кебек китапларның төзүче-авторы да ул. Галим Көнчыгыш икътисад-юридик гуманитар академиясендә (ВЭГУ) төрек телен укыта, Уфада Төрек теле курсларын алып бара. Еш кына Башкортстан делегацияләренең Төркия Республикасына сәфәрләрендә һәм Уфада уздырыла торган рәсми халыкара чараларда, шул исәптән ШОС-БРИКС саммитларында (2015 елның 8–10 июле) тәрҗемәче сыйфатында катнаша.

Һәрбер талантлы галим һәм педагог кебек үк, ул үзенең фәнни мәктәбен булдырган. Аралашуда гадилеге һәм эчкерсезлеге белән

студентларны һәм яшь галимнәрне үзенә гел тартып тора. Югары уку йортындагы фәнни-тикшеренү (укыту) лабораториясе курс һәм диплом, чыгарылыш квалификация эшләре, конкурс проектлары язганда – йөзләрчә студентлар өчен, фәнни публикацияләр һәм диссертацияләр язганда аспирантлар һәм докторантлар өчен фәнни-тикшеренү үзәге булды. Лабораториядә танылган галимнәр һәм укытучылар фәнни эзерлек үтте. Мәсәлән, филология фәннәре докторлары, профессорлар Р.Ф. Исламов һәм И.С. Насипов фәнни тикшеренүләрен профессор А.Г. Шәйхулов җитәкчелегендә башлап җибәрәләр, Орхон-Енисей рун язмаларын хәзерге төрки телләр белән чагыштырып тикшерү буенча диплом эшләре язалар. Бередә доцент Л.Ү. Бикмаева татар теленең көнбатыш диалекты эстәрлетамак сөйләше буенча диссертациясен яза. Лабораториядә башкорт галиме В.Н. Асмондьяров «Идеографический и когнитологический аспекты составления диалектологического атласа башкирского языка в сравнительном плане с данными языков Урало-Поволжья: на материале корневых основ» темасына кандидатлык диссертациясен яклауга әзерли һ. б.

А.Г. Шәйхуловның тел белемендә ономасиологик, семасиологик һәм идеографик юнәлешләрдә Урал-Идел буе төрки телләренең бер иҗекле тамыр нигезләрен өйрәнү идеяләрен дәвам иттерүчесе – филология фәннәре кандидаты, доцент Н.У. Хәлиуллина. Ул 2003 елда «Семантическая и идеографическая характеристика односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового общества» темасына кандидатлык диссертациясе яклый [5: 138–141]. Соңыннан диссертация материаллары җитәкчесе белән авторлыкта язылган «Урал-Идел буе төрки телләре алтай телләре гомумилеге контекстында (лексик-семантик һәм идеографик сүзлек тәҗрибәсе)» («Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря)») хезмәтендә чагылыш таба [5: 140–141]. Шулай ук А Г. Шәйхулов җитәкчелегендә Л.А. Гаитованың «Урал төрки телләрендә бер иҗекле тамырларның структур һәм идеографик характеристикасы» («Структурная и идеографическая характеристика односложных корней в тюркских языках Урало-Поволжья: на материале лексики татарского, башкирского и чувашского языков, относящейся к когнитивной сфере “Природа (неживая и живая)”») дигән кандидатлык диссертациясе якланды.

А.Г. Шәйхулов – 600 гә якын фәнни хезмәт, шул исәптән монографияләр, уку әсбаплары һәм сүзлекләр авторы. Ул татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты укытучылары һәм фәнни-педагогик кадрлар әзерләүгә зур өлеш кертә, төрки телләрнең чагыштырма-тарихи грамматикасы, тарихи фонетикасы һәм лексикасы буенча күпсанлы лекция, практик һәм махсус курслар эшли. Югары уку йортларында аның «Алтай телләрен өйрәнүгә кереш» («Введение в изучение алтайских языков») (Уфа, БашДУ нәшрияты,

1984), «Идел-Кама-Урал төбәге төрки телле халыкларының тарихи һәм диалекталь лекикасы (системалы характеристика аспектлары)» («Историческая и диалектная лексика тюркоязычных народов Волго-Камско-Уральского региона (аспекты системной характеристики)») (Уфа, БашДУ нәшрияты, 1988), «Урал-Идел буендагы кыпчак телләренең үзара лексик бәйләнешләре» («Лексические взаимосвязи кыпчакских языков Урало-Поволжья в свете их историко-культурной общности (аспекты системно-идеографической характеристики на общетюркском фоне)») (Уфа, БашДУ нәшрияты, 1999) һ. б. уку әсбаплары танылу алды [6: 146].

Югары белем һәм фән үсешенә керткән өлеше өчен А.Г. Шәйхулов Россия Федерациясе мәгариф һәм фән министрлыгының Мактау грамотасы белән бүләкләнә, «Башкортстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе» дигән мактаулы исемгә лаек була. Табигать һәм җәмгыять Халыкара Фәннәр академиясе (Евразия проблемалары өлкәсендәге тикшеренүләр өчен) аны академиянең Евразия бүлеге буенча хакыйкый әгъзасы итеп сайлый. А.Г. Шәйхулов тел белеме үсешенә зур өлеш кертә, аның биографиясе «Persona Grata» халыкара рейтинг энциклопедиясендә урнаштырыла, исеме «Дөньяның әйдәп баручы тел белгечләре» (М., 2000), «Урал-Алтай теле (төрки-монгол) тел белеме» («Урало-Алтайское (тюрко-монгольское) языкознание») (М., 2001) һәм «Казан лингвистика мәктәбе» («Казанская лингвистическая школа») белешмәлегенә (Казан, 2008) кертелгән.

Алмас Галимҗан улы искиткеч педагог, таләпчән фәнни җитәкче, игътибарлы остаз, уңай карашлы, актив, игелекле, ачык күңелле һәм ярдәмчел кеше иде. Аны һәрвакыт анык акыл, кайнап торган энергия, тапкырлык һәм гаҗәеп җанлы, образлы сөйләм аерып торды. Күпсанлы укучылары, татар җәмәгатьчелеге аны даими искә алып торалар.

Әдәбият

1. *Кайдаров А.Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986. 322 с.

2. Материалы к идеографическому словарю диалектов татарского языка / авт.-сост.: А.Г. Шайхулов, Л.У. Бикмаева, З.Р. Садыкова. Уфа: РИО БашГУ, 2005. Т. I. Ч. 1. XXI, 512 с.

3. *Насипов И.С.* Алмас Галимзянович Шайхулов (К 65-летию со дня рождения) // Вестник Башкирского университета. 2010. Т. 15, № 4. С. 1345.

4. *Насипов И.С.* Татарская лексикография в Башкортостане // Гуманистическое наследие в культуре и образовании. Традиции и инновации в национальных системах образования: материалы Национальной науч.-практ. конф. 21–22 ноября 2019 г. Уфа: Изд-во БГПУ, 2018. С. 72–78. URL: https://bspu.ru/files/76815

5. *Насипов И.С., Тимашева А.А.* Деятельность Н.У. Халиуллиной по изучению односложных корневых основ тюркских языков Урало-Поволжья Ступени созидания / сост.: И.С. Насипов, А.Г. Халиуллина. Уфа: БГПУ, 2022. С. 137–141.

6. *Насипов И.С., Мансуров И.С., Зарипова И.Ф.* Памяти Алмаса Галимзяновича Шайхулова (21.10.1945–06.01.2022) // Российская тюркология. 2022. № 3–4 (36–37). С. 143–146.

7. *Шайхулов А.Г.* Урало-Поволжье: языковой союз. Уфа: Китап, 2018. 463 с.

8. *Шайхулов А.Г., Раемгужина З.М.* Башкирские и татарские имена собственные. Уфа, 2006. 92 с.

9. Шайхулов Алмас Галимзянович // URL: https://tuimazimcb.ru/index.php?option=com_k2&view=item&id=17924 (мөрәҗәгать итү көне: 12.10.2025).

10. Türkiye türkçesindeki türkçe sözlüklerin köken sözlügü: Etimolojik Sözlük Denemesi / Prof. Dr. Tuncer Gülensoy. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007. T. I (A–N). 608 s.; T. II (O–Z). 502 s.

Насипов Илшат Сәхиятулла улы,
филология фәннәре докторы, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университетының татар теле һәм әдәбияты кафедрасы профессоры

Насипов Илшат Сахиятуллович,
доктор филологических наук, профессор кафедры татарского языка и литературы Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы

nasipov2021@yandex.ru